

על מפעלו המדעי של הפרופ' שמואל קליין ז"ל

מאת ב. מייזלר

הפרופ' שמואל קליין הקדיש את חייו לחקר דברי-ימי-ישראל ותרבותו בארץ האבות, לחקירת הארץ ולקביעת מקומותיהם של ישוביה הקדומים. במפעלו המדעי, מפעל של שלושים שנות עבודה מאומצת בחקר המקורות העבריים והלועזיים, התעודות האפיגראפיות והשרידים האילמים של עברנו בארץ, הגיאוגרפיה והטופוגרפיה ההיסטורית של ארץ-ישראל, ידע למזג את החומר העשיר והמפוזר ליצירה סינתטית אחת. המנוח הצטיין לא רק בבקיאותו העמוקה והמקיפה במקורות הספרותיים, וביחוד בספרותנו העברית ובספרות היוונית והלטינית המכילות עדויות על הארץ, אלא גם וביחוד בשיטתו המדעית המובהקת ובמקוריותו המופלאה. החומר הספרותי והארכיאולוגי שימש לו אבני-בניין ביצירת תמונה שלמה יותר של חיי הישוב היהודי בארץ בעלייתו ובירידתו בימי הבית השני ובמשך דורות רבים לאחר חורבנו.

עיקר מפעלו המדעי של המנוח הוקדש לתיאור תהליך ההתישבות (Siedlungsgeschichte) היהודית בארץ-ישראל, החל מימי שיבת ציון ועד הכיבוש הערבי, במסגרת הסביבה שבה התרחש. ועל כן תופסת הטופוגרפיה ההיסטורית (ובכלל זה הטופונומיה) מקום נכבד בעבודתו המדעית, ולא רק הטופוגרפיה המצמצמת בקביעת מקומה של נקודה מסויימת בלבד, אלא גם מסגרת הסביבה, שבה חי הישוב, אופייה הגיאוגרפי והתמורות ההיסטוריות שחלו בה. באחד מספריו מוצאים אנו את המשפט הבא: "על כן יש לבדוק לא לבד את קורות המקומות הבודדים אלא את המסיבות אשר עברו על סביבותיהם בתמורות הזמנים המרובות". שמואל קליין הצליח לא רק לזהות עשרות רבות של שמות מקומות היסטוריים בלבד אלא גם ל"גלות" מחוזות שלמים בא"י, שנודע להם בעבר תפקיד חשוב בתולדות הארץ בכלל וישובה היהודי בפרט, ואף לפרוש את רשת חקירותיו על חבלי-ארץ מרוחקים, ובכל מקום להתחקות על רשמי הישוב היהודי וקורותיו על יסוד המקורות הספרותיים ולאור העובדות הנחקרות בארץ. מבחינה זו קבע לו המנוח מקום בין גדולי החוקרים המודרניים של הטופוגרפיה הארצישראלית הנוקטים בשיטת חקירת ההתישבות. אולם בבקיאותו הרבה בחומר הטופוגרפי וההיסטורי העשיר הגנוז בספרותנו העתיקה ובידיעת הגירסאות השונות שבכתבי-היד של הספרות התלמודית, בחריפותו ובמקוריותו בתפיסת העניינים בקשר למקורות האלה, עלה על כל חוקרי ארץ-ישראל, אף-על-פי שאחרים נודע להם יתרון בידיעת המקורות הלועזיים וחקר התלים והחורבות, המיוסד על השיטה הארכיאולוגית והזיקה הישרה לארץ ולחיי תושביה.

גדולה ביחוד זכותו של המנוח בסלידת דרכים חדשות לגמרי, לעומת קודמיו, בחקירת הארץ מתוך המקורות העשירים הטמונים במשנה, בגמרא ובאגדה, בספרות הפרשנים ובמדרשים, בכתבי-היד מהגניזה ובספרות ימי הבינים, וכמו כן בספרות ההלניסטית והלטינית הנוגעות לארץ-ישראל. כל בעיה לפרטיה וכל שאלה ושאלה לכל הסתעפויותיה, שהעלה מהמקורות הללו, נחקרו ונמצאו במונוגראפיות שלו ובמאמריו המרובים שפירסם בעתונות המדעית. מהמונוגראפיות של המנוח אזכיר בשורה הראשונה את ספרו הראשון *Beiträge zur Geographie und Geschichte Galiläas* (1909), שבו עסק בברייתא של כ"ד משמרות הכהנים, אחת התעודות החשובות ביותר להכרת מצב ההתישבות בגליל אחר חורבן הבית השני. לנושא הזה, שנתחבב עליו, חזר במחקרים שונים ובאחרונה — לאחר שלשים שנה — בספר הישוב (ע' 162 ואילך), כי עם התפרסם כתב-יד חדש של גניזת קאהרה, ע"י ד"ר זולאי, נתאפשרה לו קביעת צורתה העיקרית של הברייתא ויהוי כמעט כל המקומות הרשומים בה. כמו כן עלינו להזכיר את עבודתו על בעית תחומי ארץ-ישראל, כלומר ישובי הגבולים שעד שם הגיעה אדמת ארץ-ישראל, כפי שקבעה ההלכה, שנשתמרה בספרי, בתוספתא ובירושלמי, בדיני המצוות התלויות בארץ. בנושא הזה, שבו עסק לראשונה מורו הרב צ. ה. הילדסהיימר, טיפל המנוח שנים רבות, וביחוד במחקרו *Das tannaitische Grenzverzeichnis Palästinas* (HUCA V, 1928) ובספר הישוב (ע' 159 ואילך). ולא בלבד שהצליח לעמוד על תפקידיה של התעודה הזאת, לקבוע את צורתה הקדומה בימי הירודס ואת השינויים, שבאו בה בימי חתימת המשנה, אלא שעלה בידו גם לזהות את רוב המקומות הנזכרים בה זיהוי נכון.

אולם הישגו הגדול של הפרופ' קליין ז"ל הוא זיהויים הנכון של שמות גיאוגרפיים רבים הנזכרים בספרות התלמודית. כבר במאמרו הראשון *Der hebräische Name der Battof-Ebene*, שנדפס ברבעון ZDPV בשנת 1908, והוא אז כבן עשרים ואחת, הצליח לזהות את עמק בית-נטופה עם סהל-אל-בטוף. לאחר שלשים שנה הגענו, בעיקר הודות לעבודתו הטופוגראפית של הפרופ' קליין, לידי קביעת מפת הישוב היהודי בארץ בתקופת התלמוד הכוללת מאות שמות. רק הודות לו ולמפעלו המדעי בלבד נתגשמה תכנית ספר הישוב כרך א', חלק ראשון: "הישוב למקומותיו מימי חורבן בית שני עד כיבוש ארץ-ישראל על-ידי הערבים", שיצא לאור בעריכתו בחורף שעבר. בספר הזה ריכז חומר רב והוכיח בעליל, שארץ-ישראל לא התרוקנה כלל מיושביה היהודיים לאחר מלחמת בר-כוכבא ואף לא בתקופה הרומאית המאוחרת, אלא שחלו תמורות וחילופים איתניים במחוזות שונים בארץ, וכתוצאה מכך התרכזו המוני יהודים מחוץ לארץ יהודה, וביחוד בגליל, יסדו בו ישובים חדשים והפכו ערים קטנות למרכזים חשובים ואף לכרכים גדולים.

ועל כן אין זה מקרה בלבד, שהמנוח הקדיש את מיטב יכולתו וכוחותיו לחקר תולדות הישוב בגליל בכלל ועריו החשובות צפוני, טבריה ואחרות בפרט. בין השאר עלינו להזכיר את המונוגראפיות *Neue Beiträge zur Geschichte Galiläas* (1923); מאמרים שונים לחקירת א"י (תרפ"ד); *Galiläa von der*

(1928) *Makkabäerzeit bis 67* ובראש ובראשונה את ספרו המקיף ארץ הגליל שבצבוננו המדעי של המנוח, המתאר את תולדות ההתישבות היהודית בגליל מימי שיבת ציון ועד התקופה הביזנטית. יחד עם זה עסק הרבה גם בחקר ההתישבות היהודית בתקופה ההיא בכל שאר חלקי הארץ, ביהודה ובעבר הירדן מזרחה, בשפלת הים ובנגב, ואת תוצאות חקירותיו העלה על ספר; הלא הם חיבוריו: עבר הירדן היהודי (תרפ"ה), תולדות הישוב היהודי בא"י (תרצ"ה) וארץ יהודה (תרצ"ט), ומאמריו השונים, שבהם עורר שאילת הכרוכות בבעיות מסוימות, כגון *Das Ostjordanland in den halachischen Mid-raschim* (Festschrift D. Hoffmann, 1914); *Zur Geographie Palästinas in der Zeit der Mischna* (MGWJ 1917); *Narbatta und die jüdischen Siedlungen westlich von Samaria* (MGWJ 1930); מאמרים לחקירת א"י (ידיעות שנה ג'); עסא (ספר היוכל של פריימן, תרצ"ח), ועוד.

הפרופ' קליין עסק גם בטופוגרפיה המקראית בקשר עם תולדות ההתישבות היהודית בתקופת הבית הראשון ובימי שיבת ציון. נזכיר כאן לדוגמה את זיהויים של מקומות מספר הנזכרים בהרסי שומרון, את מחקרו על ערי הכהנים והלויים וערי המקלט (קובץ החברה העברית לחקירת א"י, תרצ"ה), את מאמרו גבורי דוד (לעיל, עמ' 97-106), וביחוד את מאמרו הגדול ורב האיכות מחקרים בפרקי היחס שבספר דברי הימים (ציון תר"ץ, עם הוספות בספרו ארץ יהודה) וכן מאמרו הקצר אליקים נער יוכן (ידיעות שנה ה'), שבהם סתר את דעת החוקרים הסוברים, כי בספר דברי הימים א' אפשר למצוא ידיעות על הישוב היהודי בארץ בתקופה הפרסית, והוכיח הוכחה ברורה, שרשימות היחס בספר זה מוסבות על סוף תקופת הבית הראשון. בשיטת חקירתו את רשימות היחס, הדומה לזו של ו. פ. אולברייט, נקטו בזמן האחרון גם מ. נות וחוקרים אחרים. פנינים שאין ערכן גופל מערך הענינים שנזכרו לעיל העלה פרופ' קליין ז"ל מהספרות של ימי הבית השני, וביחוד מהספרים החיצוניים ומספרי יוסף בן מתתיהו. אסתפק רק בהזכרת שני מאמריו *Hebräische Orts- und Palästinisches im Jubiläenbuch* (ZDPV 1934) ו- *namen bei Josephus* (MGWJ 1915). תשוקתו העזה לא לפסוח על שום מקור של חשיבות לידיעת הארץ ותולדות ישובה היהודי נראית ביחוד במחקריו על הספרות הלועזית הקדומה הנוגעת לא"י, ובראש ובראשונה על הספרות הנוצרית. ועל כן עסק הרבה בחקר ה- *Onomasticon* של אבסביוס, ספרי הירונימוס, מפת מידבא וכו' ובניתוח המקורות הללו, וכתב מאמרים מפתיעים במקוריותם על הספר *Vitae Prophetarum* (ספר קלוזנר, תרצ"ז) ועל ספר המסע *Itinerarium Burdigalense* על ארץ ישראל (ציון ו', תרצ"ד).

בהתאם להשקפתו נקט בכלל, כי "אי אפשר לחוקר א"י מבני עמנו לצמצם את חקירותיו... אלא שומה עליו להרחיב את החקירה גם בדורות התקופה העתיקה, גם בהמשך ימי הבינים והתקופה החדשה, ולעקוב אחרי כל רשמי הישוב היהודי בארצו..." ועל-כן עסק בתולדות הישוב ובקשרים שבין הגולה ובין ארץ-ישראל בימי הבינים ובזמן החדש, בנוסעים היהודיים ובתולדות חקירת הארץ עד ימינו.

תוצאת עבודת-חקירה זו היו ספרו הגדול תולדות הישוב היהודי בא"י מחתימת התלמוד עד תנועת "ישוב א"י" (תרצ"ה) והספר הקטן והנאה תולדות חקירת א"י בספרות העברית והכללית (תרצ"ז). מן הראוי להעיר, כי שמואל קליין לא היה היסטוריון במובן המקובל של מונח זה, כי הלא ההיסטוריה המדינית, השתלשלותם של המאורעות בתולדות הארץ במסגרת תרבויות המזרח וגורלה ההיסטורי של א"י לא באו לידי ביטוי בספריו ובמחקריו אלא במידה מצומצמת מאוד, היינו רק במידה שהדבר היה נחוץ לשם הבנת העניין. שבו עסק עיקרו של הספר; אך לעומת זה ידע להבליט יפה את היסודות ההיסטוריים-הישוביים, החברתיים והתרבותיים בתולדות הארץ בכלל וישובה היהודי בפרט. כמו כן פתח אפקים חדשים לבעיות היסטוריות שונות. נזכיר כאן לדוגמה את שאלת האריסות הגדולה, שבה טפל כבר במחקרו במאמרים שונים (ידיעות א', חוב' ג' וג', חוב' ד'; ספר היובל לש. קרויס, תרצ"ז) ובספרו ארץ יהודה.

המנוח חידש חידושים גם בחקר החלוקה המדינית והדתית והאדמיניסטרציה של ארץ-ישראל בימי קדם. בשאלות אלה עסק בספריו ובמאמרים שונים, כגון חלוקת יהודה והגליל (ספר השנה של א"י, תרפ"ג), חלוקת א"י למעמדות (ספר השנה של א"י, תרפ"ו), ארבע ועשרים בולאות שביהודה (מאמרים לזכר חיות, תרצ"ג).

אך גדולה ביחוד זכותו של הפרופ' קליין ז"ל בחקירת התרבות היהודית והחיים הפנימיים של הקהילות היהודיות בארץ-ישראל לפני חורבן הבית השני ואחריו. מכאן נבעה התעניינותו הרבה בארכיאולוגיה העברית, ולכן עקב בתשומת לב רבה את גילוי שרידי הישובים היהודיים והכתובות היהודיות בארץ והשתדל לדלות את תוכן המקורות החדשים הללו, שנחשפו ממעבה האדמה. הוא אינו חושש לומר (במבוא לספר הישוב): "כתובות בתי הכנסת הן איפוא תעודות מהמדרגה הראשונה וערכן לידיעת מצב הישוב גדול כערכן של תעודות שבהלכה". ולא זו בלבד אלא הוא הוא שאסף לראשונה את הכתובות היהודיות הארצישראליות בספרו *Jüdisch-palästinisches Corpus Inscriptionum* (1920) ובמאמרו כתובות מבתי כנסת (ידיעות המכון למדעי היהדות, תרפ"ה). וכאשר גילו כתוב השורות הללו וחבריו לעבודה כמאתים כתובות בבית-הקברות של בית-שערים כתב עליהן כעל "מקור לא-אכזב לידיעת החיים הפנימיים של עם ישראל במאות הראשונות [אחרי חורבן ב"ש] בא"י ובארצות השכנות לה" (במבוא לספר הישוב) והעיר הערות מענינות עליהן ועל תוצאות שתי עונות-החפירה הראשונות בבית-שערים בכלל (ידיעות ה', ע' 77 ואילך, וכמו כן במכתביו התכופים אלי בימי שהותי בבית-שערים).

לא כארכיאולוג עקב קליין את התפתחותו של המחקר הארכיאולוגי בארץ ולא כאפיגראף עסק בכתובות היהודיות, שהעלה את החופר ממעבה האדמה. אמנם, תוצאות החפירות והבדיקות בתלים ובחורבות עוררו את התעניינותו, והוא החשיב את העבודה הארכיאולוגית, המסתייגת בעיקר בחקר הבנייה, האמנות והתרבות החמרית של כל העמים והתרבויות בימי קדם. אבל

הוא כשלעצמו הקדיש את כחותיו אך ורק לבירור אותן העדויות הארכיאולוגיות והאפיגרפיות, המשמשות חומר-חקירה לדיעת חייו הפנימיים של הישוב היהודי בארץ בימי הבית השני ובמאות הראשונות לאחר חורבנו. המנוח השתדל למצות את העדויות הללו כדי לקבוע עובדות היסטוריות שונות, לזהות אנשים הנזכרים בכתובות עם אישים הידועים מספרותנו העתיקה, להאיר את הידיעות והמסורות על חיי הקהילה היהודית בתקופת התלמוד באור גילויי בתי-הכנסת, שנחשפו מחדש בזה אחר זה. כן היה לומד מהחומר הארכיאולוגי והאפיגרפי על תנאי הכלכלה של היהודים בתקופות השונות ועל הקשרים, שהיו קיימים בין הישוב ובין הגולה. פעמים רבות הדגיש המנוח במחקריו ובהרצאותיו, שאין להבין כמה וכמה עניינים חשובים בתולדות עמנו ובתרבותו, וביחוד את חייו הפנימיים של עם ישראל בארצו על שכבותיו השונות ובתקופות השונות, בלי להזדקק לעתרת הנתונים החדשים, שהעלה אותה המחקר הארכיאולוגי והאפיגרפי. ועל כן הירבה להשתמש במסקנות הארכיאולוגיות בבואו להאיר בעיות שונות הכרוכות בבתי-המדרש ובבתי-האורחים ואף בבית המקדש השני בירושלים. נזכיר כאן לדוגמה: את הסעיף המיוחד (בצירוף חוספת גדולה) על "שרידי בתי-כנסיות" בספרו תולדות הישוב היהודי בא"י; את מאמרו הגדול *Zur jüdischen Altertumskunde*, שנתפרסם ב-MGWJ בשנים 1932-1934; את הפרק על בית-המקדש השני בספרו ארץ-יהודה, ורשימות קצרות, כגון אימתי התחילו לצייר על פסיפס בא"י? (ידיעות א', חוב' ב), שנכתבה על יסוד ההודעה החשובה בירושלמי (עפ"י כתב-יד מהגיזנה), שנתפרסמה והוסברה על ידי הפרופ' י. נ. אפשטיין (תרביץ ג', ע' 20).

אכן, הרגש הרגיש המנוח, כי יש לקוות ולשאוף לתגליות נוספות, העולות לשמש אבן-פינה ליצירת תמונה שלמה של חיי עם ישראל בארצו, ביחוד באותם פרקי זמן, שבהם עניים המקורות הספרותיים עד מאוד בידיעות על מצב היהודים בארץ. ועל כן היה מחכה בקוצר רוח לדיעות על התקדמות המפעל הארכיאולוגי בבית-שערים: "אנו בטוחים, — כתב המנוח בדו"ח על פעולות החברה תרצ"ח, ע' 4 — שהפעולה הזאת תפתח פרק חדש במחקר קדמוניות עמנו וארצנו בשלש מאות השנים אחרי חורבן בית שני". ומה גדולה היתה שמחתו, כאשר ראה שבועות מועטים לפני פטירתו את התגליות הראשונות בשטח העיר ובבית הקברות, שנתגלו בעונה הרביעית, והביע בשמו ובשם החברה את רגשי הוקרתו לעובדים.

מרובים הם מחקריו של הפרופ' קליין להכרת חייו הפנימיים של עם ישראל בימי קדם. לסוג זה שייכים גם חיבוריו השונים לחקר מגילות היוחסין, הכינויים והתוארים החל מימי המקרא ועד תקופת התלמוד. כבר הזכרנו לעיל את מחקריו על דברי הימים. מן הראוי עוד להזכיר את מאמרו מגלת יוחסין שמצאו בירושלים (ציון ד', תרצ"ט) ואת רשימותיו השונות שאספם בחיבור כולל לחקר הכנויים והתארים (לשוננו א' וב', תרע"ט-תר"ץ; ספר היובל לכבוד א. מהלר, תרצ"ח). המנוח הצליח לצרף שרשרת-יוחסין של משפחות יהודיות חשובות לא רק מתוך חקר ספרותנו העתיקה בלבד, אלא

גם מתוך עיון בכתובות, וביחוד כתובות שעל גלוסקמאות, שנתגלו בקברי ירושלים וכתובות של בתי-כנסת, שנתגלו בגליל.

לא כאן המקום להעלות תמונה שלמה ונאמנה של כל עבודתו המדעית המסועפת של המנוח, להרבות בפרטים, לנחח ניתוח מדעי את ספריו ולסקור את כל אותה הירושה הרוחנית, שהניח אחריו במאמריו, שמספרם מגיע עד כדי 320 (מלבד ערכים אנציקלופדיים, שגם בהם נצטבר חומר עשיר הראוי להערכה מיוחדת). כל זה ייעשה, בלי ספק, לאחר שיתפרסמו הכתבים, שנשארו בעזבונו של המנוח, כתבים העתידים להעשיר את ספרותנו המדעית בהנחות-יסוד חדשות לחקר הארץ ותרבותה היהודית.

לא אאריך כאן את הדיבור גם בתכונותיו האישיות של המנוח ולא אתעכב על שרותיו הרבים ששרת את האוניברסיטה העברית, את חברתנו ואת שאר המוסדות והמפעלים שלמענם ובקרבם פעל. אבל לא אוכל שלא לסיים את רשימתי ברגשי הוקרה והערצה לאישיותו האצילה של שמואל קליין, שאתו עמדתי במגע אישי בלתי פוסק, כמעט מדי יום ביומו במשך עשר שנים, הן בכל הנוגע לעבודה המדעית ולעבודת עריכה והן בפעולה המשותפת בחברה ובוועדות שונות. תמיד עורר בי רגשות נעלים האיש קליין, שהאיר עינינו במשנה וכל חכמתו הימנו, ויחד עם זה היה ידיד נאמן, ער לכל מפעל מדעי וציבורי חשוב, איש אמת ויקר רוח.

זכרו של שמואל קליין ז"ל לא יסוף מלב חוקרי ישראל ההולכים בעקבותיו ומלב הישוב המתחיל לרקום מחדש את רקמת חייו בארץ האבות, שלה הקדיש המנוח את חייו ואת פרי רוחו.